

MIROSLAV JEŘÁBEK

SPIRITUS AGENS STŘEDOEVROPSKÉHO Hnutí ELEMÉR HANTOS A JEHO PUBLICISTIKA – „DAS SCHICKSAL DES KLEINES STAATES“ (1939)

Abstrakt

Mezi témata, která doposud nejsou v evropské historiografii náležitě zpracována, patří hnutí za středoevropské hospodářské a kulturní sblížení, které v době mezi dvěma světovými válkami vyvolal profesor národního hospodářství budapeštské univerzity Elemér Hantos. Maďarský myslitel proslul neúnavnou propagandistickou činností, jež se projevovala pořádáním přednášek, publikováním článků ve významnějších středoevropských listech, vydáváním odborných publikací a podáváním zvláštních memorand Společnosti národů v Ženevě. K charakteristice jeho publicistických výstupů je proto zaměřen i tento příspěvek.

Abstract

The movement for Central-European economic and cultural convergence initiated in the times between the two World Wars by Elemer Hantos, profesor of economy at Budapest university, undoubtedly belongs to the issues which weren't elaborated appropriately in the context of European historiography. The Hungarian thinker E. Hantos became famous through his tireless propagandistic activity which had encompassed organisation of lectures, publishing articles in Central-European newspapers of higher importance and addressing special memoranda to the League of Nations in Geneva.

Klíčová slova

středoevropské hnutí ■ 20. a 30. léta ■ Elemér Hantos ■ Středoevropský ústav v Brně ■ Das Schicksaal des kleines Staates

Key Words

Central-European movement ■ the 1920s – 1930s ■ Elemér Hantos ■ Central European Institute in Brno ■ Das Schicksaal des kleines Staates

K výrazným osobnostem, které spoluvytvářely evropské dějiny první poloviny dvacátého století, patřil i profesor národního hospodářství budapeštské univerzity Elemér Hantos. Tento muž patřil k zakladatelům hnutí, jež po první

světové válce usilovalo o hospodářské a kulturní sblížení států střední Evropy. Setkáváme se s originálním typem myslitele, který v souvislostech s emancipačním hnutím střeoevropských národů, jež vyústilo v rozpad Rakouska-Uherska a vznik nástupnických států, přemýšlel o reálně uskutečnitelném hospodářském modelu, jenž by oblasti střední Evropy v nových politických poměrech zachoval ekonomickou sílu.¹

Hantosova koncepce spočívala na základě celního preferenčního principu. Maďarský národohospodář si byl patrně velmi dobře vědom politických těžkostí ve vztazích střeoevropských států, a proto rezignoval na návrh celní unie. Jasně východisko pro něj představovaly již ustanovení článku 222 saintgermainské a článku 205 trianonské smlouvy, které poskytovaly Československu, Rakousku a Maďarsku možnost uzavření obchodních smluv na principu celních preferencí. Pro Hantosovo úsilí bylo dále typické, že se zasazoval o hospodářskou výstavbu podunajského prostoru bez vlivu evropských velmocí. Jeho geografické pojetí se víceméně shodovalo s územím bývalé rakousko-uherské monarchie, vylučoval z něj Německo, ale také Polsko či Bulharsko.²

Hantos patřil v říjnu roku 1925 k hlavním iniciátorům založení mezinárodní ekonomické společnosti *Mitteuropaischer Wirtschaftstag* se sídlem ve Vídni. U počátků této instituce stáli rakouský ekonom dr. Richard Dolberg, sekretář v ředitelství vídeňské obchodní firmy Julius Meinl, a Elemér Hantos. Předsednictví převzal prezident Rakouské národní banky Richard Reisch.³ Organizace byla financována skupinou vídeňského velkoobchodníka Julia Meinla.⁴ K zakládajícím členům patřili ekonomičtí odborníci a politici z Rakouska, Maďarska, Československa a Německa, ale také z Velké Británie a Francie.⁵ Z Československa se na založení společnosti podíleli Rudolf Hotowetz, v letech 1920-1921 ministr zahraničního obchodu, národohospodář Václav Schuster a Karl Kostka, poslanec *Deutsche demokratische Freiheitspartei* a sekretář liberecké obchodní a živnostenské komory.⁶

¹ JEŘÁBEK, Miroslav: *Za silnou střední Evropu – Střeoevropské hnutí mezi Budapeští, Vídni a Brnem v letech 1925-1939*. Praha 2008.

² JANČÍK, Drahomír: *Československo a Mitteleuropaischer Wirtschaftstag ve Vídni*. In: Češi, Slováci a východní Evropa ve 20. století (eds. Vladimír Goněc, Stanislav Vodička) [Sborník vojenské akademie v Brně, řada C], Brno 1994, s. 121.

³ MATIS, Herbert: *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen*, In: PLASCHKA, Richard – HASELSTENIER, Horst – SUPPAN, Arnold – DRABEK, Anna M. – ZAAR, Birgita: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Haelfte des 20. Jahrhunderts*, Wien 1995, s. 235.

⁴ Archív města Brna, fond T 17 – pozůstalost dr. Františka Janíka, kart. 1, inv. č. 45. Výroční zpráva Československého komitétu pro střeoevropskou hospodářskou součinnost 1929-1930, Praha 1930, s. 10.

⁵ FROMMELT, Reinhard: *Panueuropa oder Mitteleuropa. Einigungsbestrebungen im Kalkuel deutscher Wirtschaft und Politik 1925-1933*, Stuttgart 1977, s. 23.

⁶ GONĚC, Vladimír: *Evropská idea I. Idea mírové, kooperující a sjednocující se Evropy (do roku 1938)*. Brno 2000, s. 95.

Poté, kdy v této organizaci převládl směr, jenž podporoval německou hospodářskou hegemonii ve střední Evropě, založil v březnu 1929 opět ve Vídni novou organizaci, již pojmenoval Mitteleuropa-Institut fuer Foerderung der wirtschaftlichen und kulturellen Annaeherungen. Důležitou součástí tohoto hnutí, jehož hlavním cílem bylo probouzet a posilovat přesvědčení, že jen úzká spolupráce nástupnických států může vést k prosperitě a mírovému soužití všech zemí geografického prostoru střední Evropy, se staly i středoevropské instituty v Budapešti, Vídni, Brně a Ženevě.⁷

Maďarský myslitel proslul v celé oblasti střední Evropy neúnavnou propagandistickou činností, jež se projevovala pořádáním přednášek, publikováním článků ve významnějších středoevropských listech, vydáváním odborně cenných publikací a dokonce i podáváním zvláštních memorand Společnosti národů v Ženevě, v nichž navrhoval řešení, jak vybědnout z hospodářské krize, která zasáhla střední Evropu velmi citelně. V ženevském prostředí patrně využíval každé příležitosti, aby hovořil s předními evropskými politiky. V Československu mu poskytli oficiální audience prezident T.G. Masaryk⁸ a Edvard Beneš a ministr zahraničí Kamil Krofta⁹. Podobně také ve Vídni a v Budapešti často hovořil s maďarskými a rakouskými vládními činiteli. Využíval k tomu různých konferencí i vládních jednání mezi oběma státy. Hantos byl patrně v těchto metropolích vyslechnut, avšak jeho vliv na výsledky těchto jednání byl minimální.¹⁰

Elemér Hantos se s velkou pravděpodobností cítil být bytostným Středoevropanem, v němž se mísily reminiscence a nostalgie po zaniklém Rakousku-Uhersku s vědomím potřeby něco vykonat pro udržení ekonomické síly a také kultury střední Evropy. S hnutím, které vyvolal, představoval i alternativu vůči panevropskému hnutí Richarda Nikolause Coudenhove-Kalergiho, jemuž byl jistým konkurentem. Pozoruhodnou skutečností například zůstává, že Hantos a někteří další myslitelé, kteří stáli po jeho boku, navrhovali, aby se evropská integrace započala v jejím středu. Teprve poté měly ostatní evropské státy přistoupit ke středoevropskému ekonomickému a politickému celku. Vzájemný vztah obou vůdců evropských hnutí představuje zajímavé téma, které není ještě náležitě prozkoumáno. Pro historiky proto představuje jednu z mnoha výzev do budoucnosti. Oproti Coudenhove-Kalergimu je navíc Hantos – přes svou rozsáhlou publikační činnost a existenci hnutí, které vyvolal – evropské ve-

⁷ Oesterreichisches Staatsarchiv Wien, Archiv der Republik (AdR), Fond Neues Politisches Archiv (NPA), Mitteleuropa-Institut 1929, Aktzahl 87.615.

⁸ MORAVCOVÁ, Dagmar: *Československo, Německo a evropská hnutí 1929–1932*. Praha 2001, s. 295 a 300.

⁹ Úř: *Slyšení u presidenta republiky*. Lidové noviny, 12. 5. 1936, s. 2.

¹⁰ Srov.: E: *Příprava celní unie rakousko-maďarské*. Lidové noviny, 23. 11. 1931, s. 2.

řejnosti naprosto neznámý a i v jeho rodném Maďarsku zná jeho životní dílo pouze úzký okruh historiků.¹¹

Patrně ne náhodou si Hantos vybral za jeden z opěrných bodů svého hnutí Brno, které mu imponovalo svým vícenárodnostním založením, podporou tamních průmyslníků, odborníků z Masarykovy univerzity, české a německé techniky i vedoucích úředních osobností města. Konstituovaný Středoevropský ústav se pak snažil ideu středoevropské hospodářské integrace propagovat přednáškami významných národohospodářů a politiků, pořádáním konferencí a vydáváním ekonomických studií svých předních členů. Přednáškové večery, které se konaly v prostorách Obchodní a živnostenské komory¹² a v budově sokolského Stadionu¹³, byly často pořádány ve spojení s valnými hromadami. V letech 1929–1936 tu nejčastěji přednášel Elemér Hantos, jenž publikum seznamoval se svými koncepcemi hospodářského a politického uspořádání střední Evropy.

Analyzujeme-li Hantosova veřejná vystoupení v Brně a v Praze, můžeme konstatovat, že své vývody často přizpůsoboval závěrům mezinárodních ekonomických konferencí či politických a hospodářských koncepcí Francie a Itálie. Přes tuto skutečnost však zdůrazňoval, že středoevropské státy musí bez vlivu evropských velmocí uskutečnit projekt středoevropské hospodářské integrace. Maďarský myslitel poněkud kolísal v označení prostoru střední Evropy. Zpočátku užíval pojem „*Mittleuropa*“, který byl z důvodu koncepce Fridricha Neumanna z roku 1915 nepochybně blízký německému publiku, avšak počátkem třicátých let, od nástupu nacismu v Německu, přešel k termínu „*Donauropa*“, jenž mu byl patrně mentálně bližší. Tento pojem pak užíval i v názvech svých publikací. Uvažujeme-li o tomto problému, je třeba uvést, že brněnský autor Victor Bauer používal termín „*Zentraleuropa*“, který byl patrně často užíván v německém jazykovém okruhu ještě před první světovou válkou.

Pro Hantosovy přednášky bylo typické, že v nich šířil nejen své představy o novém hospodářském uspořádání střední Evropy, ale zabýval se i problémem kultivace středoevropské kultury. Ta se podle jeho mínění měla zlepšovat vzájemným poznáváním jazyků a kultur středoevropských národů a větší četností kulturních styků. Za ideální řešení považoval vytvoření středoevropské univerzity, která by nabyla velké kulturní a politické váhy v oblasti střední Evropy. V tomto směru můžeme Hantose považovat za předchůdce jeho pozdějšího

11 JEŘÁBEK, M: c d., s. 234.

12 Jedná se o dnešní budovu Divadelní fakulty JAMU na Beethovenově ulici. Tato secesní stavba vznikla v letech 1907–1909 podle návrhu architekta Edmunda Schutta.

13 Výrazná funkcionalistická budova sokolského Stadionu na Kounicově ulici byla postavena v letech 1926–1928 podle projektu architekta Miloše Lamla.

krajana Geoga Sorose, jenž tuto ideu realizoval počátkem devadesátých let dvacátého století - příznačné je, že v Budapešti.¹⁴

Profesor budapešťské university se angažoval i ve věci zlepšování československo-maďarských vztahů. Tento požadavek při svých přednáškách v Brně, Praze i Bratislavě často zdůrazňoval. Jako příklad můžeme uvést Hantosovu přednášku v Brně v říjnu 1933, kdy pronesl tato slova: „*Dunajské státy nemohou déle zůstatí územím pro přestřelky velmocenských hlídek. Ani Tardieu, ani Mussolini, ani Hitler nerozřeší dunajský problém, ale ti, kdož mezi Prahou a Peští zprostředkují mír oběma stranám vyhovující.*“¹⁵

Zajímavé bylo nesporně i poslední Hantosovo vystoupení v moravské metropoli na jaře roku 1936, v němž již naprosto rezignoval na propagaci myšlenky středoevropské hospodářské integrace. Místo své obvyklé argumentace veřejně vyzýval k tomu, aby se dunajské státy semkly a společně hájily svou suverenitu, jež byla ohrožena německou, popřípadě italskou agresí.¹⁶

Na sklonku třicátých let se Hantosovy temné vize začaly pozvolna naplňovat. Jako labutí píseň středoevropského hnutí proto vyznívá jeho článek „*Das Schicksal der kleinen Staaten*“ („Osud malých států“), jenž zveřejnil v březnu 1939 v curyšském časopise *Neue schweizer Rundschau*. Ačkoli název textu působí velmi symbolicky, jeho autor ho psal zcela jistě před okupací zbytku Československa, neboť tuto událost vůbec nezmiňuje. V centru jeho pozornosti se tak ocitly děje spjaté s anšlusem Rakouska a Mnichovskou dohodou, které chápal jako výsledek evropské politiky druhé poloviny třicátých let. Hantosův článek proto působí jako až zoufalá obrana významu, kulturní role a vůbec existence malých evropských států v evropských dějinách. Zajímavou skutečností je fakt, že důsledně používal termín „malé státy“, nikdy „malé národy“.

Maďarský myslitel, jenž byl nepochybně velmi dobrým politickým pozorovatelem, si nejprve všiml okolností návratu anglického ministerského předsedy Chamberlaina z Mnichova. Tvrdil, že v jásajícím londýnském davu bylo slyšet i výkřiky, v nichž byly odsuzovány malé státy. „*To the hell the little states !*“ („Do pekla s malými státy!“), křičeli údajně někteří obyvatelé, kteří si vzpomněli na rok 1914 a v Československu viděli opět, jako v onom roce, malý slovanský stát, který chce svět přivést do ohně války. Stejného dne měl údajně známý anglický státník říci, že „*nebude války, dokud ještě existují malé státy, které mohou velmocem posloužit jako oběti.*“¹⁷

14 JERÁBEK, M.: c. d., s. 235.

15 od: *Hospodářská součinnost dunajských států*. Lidové noviny, 1. 11. 1933, s. 11. *Ausgleich Prag – Budapest: Loesung der Donaufrage*. Tagesbote, 1. 11. 1933, s. 12.

16 -ob-: *Podunají podunajským národům*. Lidové noviny, 9. 5. 1936, s. 10.

17 HANTOS, Elemér: *Das Schicksal der kleinen Staaten*. Neue schweizer Rundschau, März 1939, Heft 11, s. 649.

Hantos si byl patrně velmi dobře vědom nebezpečí agrese ze strany nacistického Německa i fašistické Itálie. Úmyslně citoval projevy nenávisti či podceňování malých států a přesto tvrdil, že proces vytváření národních států v Evropě stále ještě není uzavřen. Za typický znak doby označil štěpení velkých států ve státy malé. Tento jev vystihl slovy, že „*mapy zemí se stále více stávají mapami národů*“. Jeho článek přitom jednoznačně vyznívá jako důsledná obhajoba poslání malých států ve světových dějinách. Prohlašoval o nich, že jsou nositeli mírové myšlenky a kultury i úrodnou půdou pro ideu práva. V těchto souvislostech zvláště vyzdvihoval Holandsko, Belgii a Švýcarsko, které označoval za mateřské země mezinárodního porozumění a mezinárodního práva. Současně zdůrazňoval, že duchovní význam národů není v žádném poměru k rozloze jejich území a počtu obyvatel.

Profesor budapešťské university se domníval, že každý životaschopný stát musí být založen na pevné státní ideji, která spojuje i následující generace. Absencí pozitivní státní myšlenky proto zdůvodňoval rychlý pád Rakouska. Také o Československu soudil, že se jeho státní idea nemohla dostatečně upevnit. V tomto kontextu kritizoval i snahy některých malých států po hospodářské soběstačnosti. Toto úsilí označil jako groteskní, neboť zastával názor, že trh každého malého státu je pro jeho produkci příliš úzký.

Autor článku realisticky konstatoval, že politické a hospodářské osudy světa budou vždy v první linii záviset na velmocích. Vyjádřil se k tomu slovy, že „*velké otázky světa se nebudou rozhodovat u malých států*“. I za velmi nepříznivé konstelace mocenských uskupení v Evropě se však snažil najít řešení pro zajištění bezpečnosti menších národů. Nalézal je ve vytvoření paktu malých evropských států, které by mohly společně efektivně čelit zvůli velmocí. Za zárodky tohoto možného svazu přitom považoval „*již existující skandinávský, baltický a balkánský blok a dříve nebo později se vytvořivší dunajský spolek*“. ¹⁸ Své úvahy dále rozváděl následujícími slovy: „*Parita mezi velkými a malými státy by se mohla z oficiální fikce, jakou je ve Společnosti národů, stát zřetelnou skutečností, pokud by malé státy – v uznání své politické bezmocnosti – vytvořily společnou platformu*“. ¹⁹ Svůj návrh se snažil podpořit i argumentem, že malé státy v Evropě převyšují velké v poměru tři ku jedné. ²⁰

18 Tamtéž, s. 657.

19 Tamtéž, s. 655.

20 Hantos v tomto kontextu vyzdvihoval úsilí některých politiků malých států, kteří – podle jeho mínění – na půdě SN „zastínili“ zástupce velmocí. Za duchovně vynikající osobnosti, které vykonávali činnost, jež daleko převyšovala politickou váhu jejich států, označil Nora Nansena, Švéda Brantinga, řeka Politise, Holanďana Colijna, Bura Smutse, Rakušana Dollfusse a Maďara Apponya. Zajímavé přitom je, že na práci ministra zahraničních věcí Edvarda Beneše, jenž byl na půdě SN velmi aktivní, si nevzpomněl...

Hantos reálně uvažoval o tom, že svaz malých evropských států by mohl existovat i mimo bázi Společnosti národů. Tento návrh můžeme bezesporu označit jako revoluční. Maďarský myslitel a v jistém směru i vizionář se tak v předvečer vypuknutí druhé světové války jeví jako muž, jenž poměrně realisticky, stejně jako marně a zoufale, analyzoval aktuální politické konstelace a z toho vyplývající možnosti pro ohrožené evropské národy. Snažil se přitom navodit přesvědčení, že tento nový mocenský činitel by mohl každému jednotlivému státu poskytnout větší jistoty a záruky, nežli spoléhání se na tu nebo onu velmoc. Poněkud vzletně prohlašoval, že „z takových sebevědomých a životaschopných základů by mohla vzniknout stavba pravé Společnosti národů, ve které by jistotu své existence a míru našly nejen některé šťastné a zvýhodněné národy.“ Vyslovil i názor, že „malým státům by mohly být přičteny záruky jako mocným státům, které velikost své rozlohy častokrát dosáhly prostřednictvím agrese.“²¹

Elemér Hantos byl přesvědčen o tom, že „severské státy Švédsko, Norsko, Dánsko a Finsko se svými 16 milióny vznešených a sebevědomých lidí, baltské státy Litva, Lotyšsko a Estonsko se 7 miliony obyvatel i pět dunajských států Československo, Maďarsko, Rumunsko, Jugoslávie a Bulharsko se svými 65 milióny obyvatel, bohatstvím půdy a přebytky potravin, mohou při společně usměrňované zahraniční politice hrát ve světové politické areně docela jinou roli, nežli v dnešní době.“²² Současně si však byl vědom úskalí svého návrhu i aktuální politické strategie menších států. Jeho text tak působí i jako kvalitní analýza mezinárodní situace.

Ve svém apelativně pojatém článku totiž poukázal na podstatnou skutečnost, a to, že pro menší státy byla těžkým zklamáním sankční kampaň Společnosti národů proti Itálii. Ta skončila naprostým fiaskem. Podle Hantose se tak projevila neschopnost SN, neboť jako garant systému kolektivní bezpečnosti selhala. Malé státy proto začaly ztrácet důvěru v tuto mezinárodní instituci a začaly hledat záruky své bezpečnosti ve vyhlášení neutrality. Také tento jev zachytil výstižnými slovy: „Přání malých států nebýt pouhou figurkou v šachové hře velmocí se postavil do cesty problém jejich zpětného návratu k neutralitě.“²³

Autor článku pojmenovával politickou situaci tvrdě, ale naprosto reálně. Jeho úvahy proto nabývaly místy až machiavellistického ražení. Napsal, že malé státy už po zkušenostech s Rakouskem vědí, že ze strany velmocí nemožnou očekávat žádné garance: „Zatímco pro malý stát představuje smlouva vždy skutečné spojenectví, pro velmoc to v plné míře neplatí.“ Přesto však upozorňoval na skutečnost, že za kritických okolností, v případě nepřátelské invaze,

21 Tamtéž, s. 657.

22 Tamtéž, s. 657–658.

23 Tamtéž, s. 658.

se bez pomoci ze zahraničí neobejdou. Také na politickou realitu počínajícího jara 1939 se díval bez růžových brýlí: „*Čas a vývoj nás poučily, že sny o mezinárodní solidaritě mezi velkými a malými státy nebo o jisté pomoci v hodině nebezpečí jsou klamně.*“²⁴

Události následujících dnů daly Hantosovi bohužel za pravdu. Vnitrozemí Čech a Moravy obsadila nacistická vojska a na Slovensku byl vytvořen vazalský stát. Prvního září pak napadením Polska vypukla druhá světová válka. Již po připojení Rakouska k Německu a v důsledcích Mnichovské dohody ztratila existence Hantosova hnutí smysl. Obsazením Rakouska a okupací Čech a Moravy nacistickými armádami navíc došlo k bezprostřednímu ohrožení životů všech rakouských a československých demokratů, kteří aktivně vystupovali proti Hitlerovi. V nebezpečí pronásledování se ocitli i lidé, kteří se zasazovali o myšlenky celoevropské či středoevropské politické a hospodářské integrace. Už od března 1938 se tak začaly odvíjet mnohdy velmi dramatické osudy předních osobností středoevropského a panevropského hnutí i oficiální politiky, z nichž mnohé vyústily do tragických konců.

Duchovní vůdce středoevropského hnutí Elemér Hantos žil za války v Budapešti. Je přitom velmi pravděpodobné, že Horthyho režim jej i další členy a stoupence středoevropského a panevropského hnutí nepronásledoval. Maďarsko se až do pádu Horthyho v březnu 1944 vyhnulo politickým perzekucím i deportacím Židů do koncentračních táborů. Hantos navíc nebyl židovského původu. Jeho příjmení je staromaďarské. Základ slova – hant znamená hlína anebo hrouda či drn, příponu -os je možné vyložit koncovkami –ový či –ovský. Volným překladem je tedy možné jeho příjmení přeložit do češtiny slovy „Hroudový“, „Hlínový“ či „Drnovský“.²⁵ Dne 28. června 1942 v maďarské metropoli zemřel. Pohřben je na budapešťském hřbitově v Kerepesi út²⁶, kde jsou pochováni významné osobnosti maďarského národa.

Odkaz svého otce rozvíjel v nových politických poměrech po druhé světové válce Elemér Hantos mladší. Ve švýcarské emigraci publikoval knihu *Ungarn 1848 und 1956 - Zwei Revolutionen, zwei Kontrarevolutionen, Ein Ausgleich*, v níž porovnával uherskou revoluci 1848 s maďarským povstáním proti komunistům v roce 1956.²⁷

Hantosovo středoevropské hnutí by jistě našlo větší možnosti uplatnění, existovala-li by mezi následnickými státy Rakousko-Uherska vůle k vytvoření ekonomického svazku při zachování naprosté suverenity každého zúčastněného

²⁴ Tamtéž, s. 661–662.

²⁵ Za tuto jazykovou a etymologickou konzultaci děkuji panu Attilu Detárymu, bývalému předsedovi Maďarského kulturního sdružení v Brně.

²⁶ Hřbitov se nachází nedaleko vlakového nádraží Budapest-Keleti.

²⁷ HANTOS, Elemér: *Ungarn 1848 und 1956. Zwei Revolutionen, zwei Kontrarevolutionen, ein Ausgleich*. Bern 1969.

ho státu, jak své představy proklamoval profesor Hantos i další myslitelé ze středoevropských zemí. Politická vůle k uskutečnění těchto plánů však chyběla, a proto byly i možnosti nevládních organizací typu brněnského Středoevropského ústavu, pražského Evropského studijního komitétu nebo i československé organizace panevropského hnutí značně omezené. Koncepty, plány a ideje, které byly na půdě těchto společností rozváděny, se v Československu setkávaly se značným zájmem odborné i širší veřejnosti. Uvedená hnutí měla v dobových politických poměrech velmi malé šance na úspěch. Přesto však byla významná – minimálně pro otupování nacionálních předsudků a ostří v celé Evropě.²⁸

²⁸ JEŘÁBEK, M.: c. d., s. 243.

